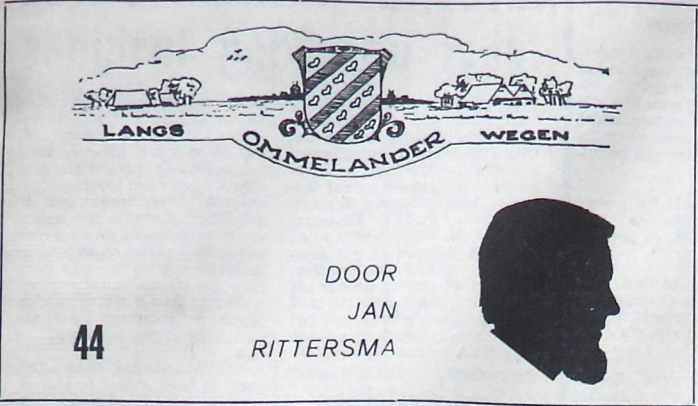
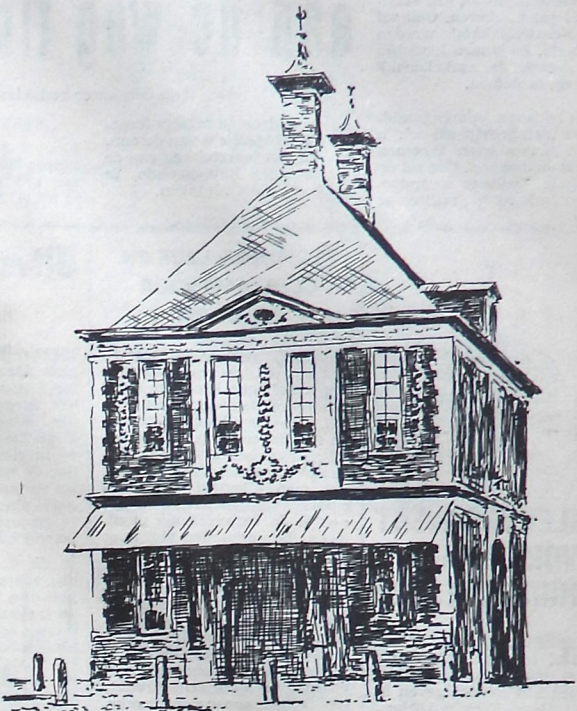

Maten en gewichten-meten en wegen

Aan het begin van dit jaar reden we langs Ommelander wegen in de richting Kantens. Om precies te zijn: naar de Klinkenborgerweg nr. 5. De plaats waar eens de bekende Klinkenborg stond. Nu staat er een boerderij, bewoond door de familie M. A. Holtman. Het doel van mijn bezoek laat zich gemakkelijk raden: we wilden eens wat meer weten van de borg, die hier heeft gestaan. Ik werd door de bewoners hartelijk ontvangen. Met de heer Holtman hadden we eens zijdelings contact gehad, geheel vreemd was ik dus niet; bovendien leest de familie geregeld de afleveringen van „Langs Ommelander Wegen”. Tot mijn verbazing ontpopte hij zich al spoedig tot enthousiaste antiekverzamelaar, weliswaar werd ik door de overigens goed van de tongriem gesneden heer des huizes, van het ene vertrek naar het andere geleid, ondertussen oude en antieke voorwerpen en curiosa bewonderende. De specialiteit van de heer Holtman bleek het verzamelen van oude gewichten, inhoudsmaten, enz. te zijn. Ik liet me al gauw door zijn enthousiasme omtrent zijn liefhebberij meeslepen en het resultaat van mijn bezoek was niet een verhaal over de Klinkenborg (dat houdt u nog tegoed wellicht) maar de één na laatste aflevering van dit seizoen.

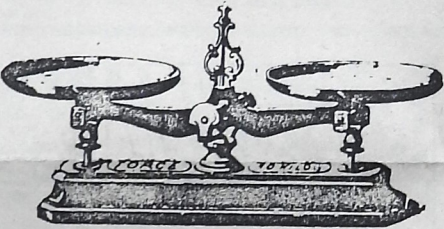

GRONINGEN. voorm. Waag

Sinds 1820 kent Nederland de meter

Het meten en wegen heeft in de geschiedenis der mensheid altijd al een belangrijke rol gespeeld. Zo wordt reeds in het eerste Bijbelboek gesproken van het afwegen van 400 sikkelen zilver. In Genesis 23: 16 weegt Abraham deze hoeveelheid zilver af voor de Hethiet Efron. De geschiedenis van het meten in Nederland begint vermoedelijk met de komst van de Romeinen. Ze gebruikten voor het innen der belasting bronzen of ijzeren unsters. In Frankrijk spreekt men zodoende nog altijd over de unster van 'balance romaine'. Ook gebruikten de Romeinen balansen, waarbij ronde en kegelvormige loden gewichten hoorden. De eenheid die bij het wegen gebruikt werd noemden de Romeinen een 'libra'. Na de libra (afgekort lb.) kwam de Mark als gewichtseenheid in gebruik. De mark woog ongeveer 233 gram en werd vooral veel gebruikt in de West-Europese handel tijdens de Karolingische tijd (plm. 800). Aanvankelijk gebruikte men het meest de zg. Keulse Mark, maar later doen ook de Amsterdamse en Brabantse gewichten hun intrede.

Ongeveer in het midden van de 14e-eeuw kan men lezen over een nieuwe gewichtseenheid, oorspronkelijk uit de Franse stad Troles. Het werd dan ook de Trooise mark genoemd en werd veel gebruikt voor het wegen van zilver en goud, maar ook voor de muntenhandel en het wegen van edelstenen.

1820 in gebruik bleef (gew. 494 gr.), het Brabants pond (469 gr.) en de Hollandse Troois mark (246 gr.) Behalve deze gewichtseenheden kende men ook nog de medicinale- of apothekersgewichten. Eenheden met een geheel eigen indeling: het pond woog 369 gr, verdeeld in 12 onsen. Een ons was 8 drachma, een drachma 3 scrupel, een scrupel 2 obolen en een obool 10 greinen. Een greintje woog plm. 65 mg. Men woog vroeger b.v. "drie greinen kinine" af. Aan dit minuscule gewichtje hebben we o.a. onze uitdrukking: „Geen greintje gezond verstand” te danken.

Goed, men werkte in onze landen met diverse ponden. In het algemeen was het pond ondiverideerd in 2 mark, 16 ons of 32 lood. In onze streken sprak men vroeger bijvoorbeeld van "een vörris-pond".

Zo rond het jaar 1800 deed zich steeds sterker de behoefte gevoelen om te komen tot een internationale eenheid voor maten en gewichten. Er werd gezocht naar een absolute maat. Vooral in Frankrijk hield men zich er intensief mee bezig, nog vóór de Revolutie. Op een internationaal congres te Parijs in 1798 werd de meter als lengte-eenheid vastgesteld. Alle onderdelen en veelvouden van de meter werden uitgedrukt in het decimale- of metrieke stelsel. De ijverige nederlandse afgevaardigde, de heer Van Swinden, heeft er voor gezorgd dat ons land al in 1820 dit decimale stelsel nog vóór Frankrijk invoerde.

Sinds dat jaar kennen we in Nederland de meter, hectometer, kilometer en het kilogram. Toch kampte men in de beginjaren van het metrieke stelsel nog met de oude benamingen. Zo werd een kilogram een Ned. pond genoemd, een Ned. once was 100 gram en 10 gram noemde men een Ned. lood. Op sommige oude gewichten ziet men deze oude benamingen nog staan, evenals de ijkletters en het teken van de ijkmeester.

Na 1870 werd het gebruik van de woorden pond, ons en lood vervangen door kilogram, hektogram en dekagram. Pas in 1937 werden deze benamingen definitief verplicht gesteld.

In de vroegere jaren verschilden de maten en gewichten van stad tot stad en van streek tot streek. In het algemeen gebruikte men bijvoorbeeld lengtematen, waaraan natuurlijke maten ten grondslag liggen. Zo sprak men vroeger van: een duim, palm, el (leboog), voet en schrede. Het is duidelijk dat door dit gebruik "dikwijls met twee maten (en meer) werd gemeten". De natuurlijke maten gaven veelal verschillen van streek tot streek. Zo was er bijvoorbeeld verschil tussen een Hogelandster roe en een roe in het Westerkwartier. Bovendien kende men nog de grote en de kleine roe. Een roe is een Groninger lengtemaat. Op het Hogeland mat de roe 12-16 voet. In het Westerkwartier 14 voet. In het veen was een "haalfrou" een maatstok van 217 cm = 7 voet.

Behalve als lengtemaat, kende men de roe ook als oppervlaktmaat. Er gaan 50 roe in één daaimt. Een daaimt is een halve hectare. Letterlijk betekent daaimt: dagmad, dat wil zeggen wat één man in één dag maait. Behalve het begrip daaimt, komt ook de benaming "gras" voor (is dus ook een halve hectare). Vooral voorkomende op het Hogeland en in het Westerkwartier. Een gras is oorspronkelijk het stuk land, waarop men één koe kan houden. Een juk is zoveel land, als men met een span (een juk) ossen beploegen kan.

Op het gevaar af, dat het niet overzichtelijker zal worden, willen we toch nog wat oude maten en gewichten onder uw aandacht brengen. Neem bijvoorbeeld eens „de el": een oude, zelfs bijbelse lengtemaat. Na 1820 mat de Nederlandse el één meter. Maar men kende in elke streek zijn eigen elmaat. De oude el was slechts 68,9 cm. De Friese en de Middelburgse el waren plm. 71 cm. De el van Betje uit de lapjeswinkel was dikwijls nog aanmerkelijk korter. Zij verkocht „elsgoud", stof ter breedte van één el. Wanneer de lapjeswinkel in een dorp verderop stond, drukte men de afstand vroeger niet uit in kilometers, maar in "zoveel uur-gaans". In de tijd dat onze voorouders betaalden met dukaten en schellingen sprak men algemeen van bijvoorbeeld: een klungel, een scheel, een wisse en schaffvaten. Kent u ze? Een klungel of unster was een stok met schulfgewichten, met aan het eind enkele haken om bijvoorbeeld een emmer vis aan te wegen. Een wisse brandhout is één kubieke meter. In Groningen was een scheel een kwart mud (in Zeeland 10 liter). In Groningen noemde men een inhoudsmaat van 10 liter een bakvat. Een tweemaal zo groot inhoudsmaat noemde men een schaffvat (20 liter dus).

Nu we het toch over inhoudsmaten hebben moeten we nog het één en ander vertellen over de zogenaamde "graangewichten en maten". De graangewichten dienden voor het bepalen van de hektolitergewichten van het graan. In vroeger dagen werd het graan afgeleverd per half-mud (denk hierbij aan de bekende half-mudsvaten). Zo'n stel graangewichten bestond gewoonlijk uit twee half-liters maatjes, die in elkaar pasten en zodoende als het ware een ronde doos vormden. In deze doos kon men dan het balansje, het strijktokje en de gewichten (9 stuks) opbergen. Als men nu één van die halfkopmaatjes met bijvoorbeeld haver vult en men legt in het andere maatje enkele gewichtjes, tot het balansje in evenwicht is, kan men naar aanleiding van het opschrift op de gewichtjes direct het hektolitergewicht van de haver vaststellen. Hieruit blijkt dat de verhouding van de gewichtjes tot de halfkopmaten gelijk moest zijn aan de verhouding van het kilogramgewicht tot een mudinhoud. Het strijktokje diende er voor dat het maatje graan precies vlak vol werd. (toch bleef er wel eens iets aan de strijktok hangen!) We noemden daareven het halfkopmaatje. Een halfkop is een halve liter. Een kop is dus één liter. Een halfkop haalf is een kwart liter, in Groningen een "vörriskop" genoemd. Een kan of kop is 1 liter. Een inhoudsmaat van 5 liter noemde (en noemt) men op het Groninger platteland "een splint". Een splint appels. De herbergier van vroeger gebruikte bescheldener inhoudsmaatjes. Hij verkocht de jenever per "t haalf-oord". Een oordje was een kwart van een maat. Een half oordje was een zesde liter. Een klein maatje was ongeveer 0,1 liter.

We spraken in het begin al van de "ijkmeester-generaal". Hiermee komen we nog even terug op het ijkwezen. Meet- en weegwerktuigen moeten geregeld (om de twee jaar) getoetst worden aan de gestelde eisen. Dit toetsen noemen we iken. Zo kan men in de dag- en weekbladen op gestelde tijden van gemeentewege de oproep van "Ijk en herijk" lezen.

De man die met het iken belast is, heet de iker. Wanneer een baat of gewicht door de iker is getoetst, slaat hij een merkteken, een ijk. De ijkmeesters-generaal gebruikten sinds 1523 hun persoonlijke merkteken. Vanaf plm. 1650 werden ook jaarletters gebruikt. In 1820 is het systeem van de jaarletters duidelijker geworden (zie afbeelding).

Van het ijkgeding ontving de overheid een gedeelte en de iker de rest. Van 1820 tot 1870 hebben de arrondissements-ijkers ook hun eigen merkteken gevoerd. Het materiaal, dat vroeger vooral voor de zwaardere gewichten werd gebruikt, was steen. De standaardgewichten werden meestal van brons gemaakt. Ook werd wel ijzer gebruikt, maar dit heeft als nadeel, dat het gemakkelijk roest. Daarom werden ijzeren gewichten wel van een dun beschermingslaagje van teer voorzien. Ook messing, een koper-zink legering, wordt toegepast. Tin is te zacht, evenals lood, dat bovendien nog giftig is. De ijzeren gewichten van vroeger waren meestal blokken met een handvat. Sinds meer dan twee eeuwen zijn ze cilindrisch van vorm en van een kruik voorzien.

De normale gewichten hebben een zg. knop. Deze knopgewichten worden al vanaf 1820 gemaakt. Eerst waren deze gewichten nog taps toelopend, maar na 1870 was men verplicht de nieuwe gewichten cilindrisch van vorm te maken. De kleinste knopgewichten waren die van 10, 20 en 50 gram. Deze werden voor 1870 resp. genoemd één, twee en 5 lood. Ook waren er nog koperen gewichten, die geen knop hadden, maar een kruik (zoals bij de ijzeren gewichten). Zo'n kruik was eigenlijk een handvat.

De kruikgewichten komen zowel voor als trools gewicht, maar ook bij de decimale gewichten. In al deze gewichten, van velelei vorm en materiaal, sloeg de ijkmeester zijn merkteken. Wanneer een gewicht niet het juiste gewicht had, bijvoorbeeld te licht was, ging men over tot het justeren van dat gewicht. Justeren betekent: op het juiste gewicht, of op de juiste maat brengen. Ijzeren gewichten werden gejusteerd, door er lood bovenop te gieten. Een te licht bronzen of koperen gewicht werden verzwaard door er van anderen een gat in te slaan en dit op te vullen met lood. Na 1870 moet elk gewicht voorzien zijn van een centrale justeerholte, middenin de onderzijde.

Zo is er over maten en gewichten over het meten en wegen zeer veel interessants te vertellen. Maten en gewichten zijn ook uit ons hedendaagse leven niet weg te denken. Gelukkig is nu alles veel duidelijker en overzichtelijker dan vroeger. Mede daarom is het wel eens goed iets meer te weten hoe onze voorouders maten en wogen.

De nieuwsgierigheid naar de vroegere toestanden op dit gebied heeft niet alleen ons aangespoord tot het schrijven van dit artikel, maar kent sedert enige jaren in Nederland een enthousiaste groep mensen, die met elkaar de „Vereniging van verzamelaars van maten en gewichten" vormen. Dat de belangstelling voor dit onderwerp nog betrekkelijk in de kinderschoenen staat, bewijst onder meer het aantal van nog geen 150 leden van de zojuist genoemde vereniging. Een interessante hobby is het zeker.

Meest u ook van plan zijn te gaan verzamelen, of wanneer u meer over deze materie wilt weten, dan kunt u bijvoorbeeld lid worden van de vereniging, of u kunt uw licht eens opsteken bij de fam. Holtman, aan wie u uiteindelijk deze aflevering te danken hebt.

GOEDKEURINGSMERKEN

1820	A	1832	N	1844	Z	1856	M	1868	3	1880	P	1892	C	1904-15	V	1938-39	m	1963-64	A
1821	B	1833	O	1845	a	1857	n	1869	A	1881	Q	1893	d	1916-17	x	1940-41	n	1965-66	B
1822	C	1834	T	1846	b	1858	o	1870	B	1882	R	1894-95	f	1918-19	y	1942-43	p	1967-68	D
1823	D	1835	Q	1847	c	1859	p	1871	C	1883	S	1896-97	g	1920-21	z	1944-45	q	1969-70	E
1824	E	1836	R	1848	d	1860	q	1872	D	1884	T	1898-99	h	1922-23	a	1947-48	r	1971-72	F
1825	F	1837	S	1849	e	1861	r	1873	E	1885	U	1900-01	k	1924-25	b	1949-50	s	1973-74	G
1826	G	1838	T	1850	f	1862	s	1874	G	1886	V	1902-03	n	1926-27	c	1951-52	t		
1827	H	1839	U	1851	g	1863	t	1875	H	1887	X	1904-05	p	1928-29	d	1953-54	v		
1828	J	1840	V	1852	h	1864	u	1876	J	1888	Y	1906-07	q	1930-31	f	1955-56	w		
1829	K	1841	W	1853	i	1865	v	1877	K	1889	Z	1908-09	z	1932-33	g	1957-58	x		
1830	L	1842	X	1854	k	1866	w	1878	L	1890	a	1910-11	j	1934-35	h	1959-60	y		
1831	M	1843	Y	1855	l	1867	x	1879	N	1891	b	1912-13	t	1936-37	k	1961-62	z		